

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 5.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetünk honlapunkról letölthető. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Egy lehetséges kis magyar irodalomtörténet: a *Csittvári krónika* filológiája

Jókai Mór *Eppur si muove* című történelmi regényének folytatásos közlését A Hon 1870. december 14-ei számában kezdte meg, természetesen az első fejezettel, melynek címe: *A csittvári krónika*. Ez az imaginárius krónika egy *lehetséges* (potenciális) irategyüttes, abban az értelemben, ahogyan a párizsi központú OuLiPo (a Lehetséges Irodalom Műhelyei) a nevében a *potentielle* jelzőt használja. Vagyis a regényben leírt *Csittvári krónika* nem csupán *possibilis* (bizonyos feltételek megléte esetén előállítható), hanem *potenciális* irategyüttes (egy egykor létezett irodalom lehetőségessége), egyben a regény emblémája és kiindulópontja. Ha úgy tetszik, a XVIII–XIX. századi közköltészet emblémája, devise-e.

Kétségtelenül képzelt krónika ez, de imaginárius státusza nem keverendő össze azokkal a fiktív kéziratokéval, amelyekről azt állították, hogy léteznek (Kemény József „régí” kéziratai, Losárdy Zsuzsannáé vagy a *Szombathelyi kézirat*). Ezek az olyan kéziratokkal sem keverendők össze, amelyek materiálisan nagyon is léteznek, megvannak, elolvashatók ugyan, csak éppen valaki valakinek a nevében, bizonyos érdekből hazudta ezeket az iratokat. Mint például egy másik regényfikcióban, Umberto Ecónál Baudolino, aki a kitalált János papot ajándékozta meg szövegírói létezással, hogy országából levelet küldhessen Európa számos uralkodójának. Mi, Jókai Mór fikciós regényének olvasói nagyjából pontosan ismerjük a csittvári kézirat tartalmát, egyes elemei így filológiai eszközökkel megragadhatók. A Jókai Mór által bizonyos előképek alapján kitalált *csittvári krónika*nak már eddig is volt emblemikus szerepe. Amikor a XVIII. század végi és XIX. század eleji debreceni diákirodalmat egy igen értékes válogatással bemutatták, bevezető tanulmányát Bán Imre e krónika eszméjével kezdte.¹ Az elgondolásnak számomra is emblemikus értéke van, csak hogy nekem ez a lehetséges régi magyar költészet és a megközelítéséhez szükséges multiplikált filológia eszmei foglalatja.

Az *Eppur si muove* történelmi regény. Arra a nagyon fontos elvi kérdésre, hogy a félmúlt vagy közelmúlt lehet-e területe *történelmi* regénynek, válaszomat most így írom be: a fél- vagy közelmúlt mindig is akkor helyeződött „történelmi

1 BÀN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 5–6.

távolságba”, amikor a jelen és közte beállt volt egy *cezúra*. A „fordulópont” vagy „határvonal” Jókai Mór számára természetesen 1848/1849, ennek minden későbbi következményével. Kertbeny Károly, az író legfontosabb közvetítője a német nyelvterületen, rövid és adatolt életrajzot írt Jókairól, amit megküldött neki. 1871 májusában kelt válaszlevelében Jókai Mór egy rövid ars poeticát ír, egész addigi irodalmi működésének irányát és célját megjelölve, és itt fogalmazza meg, hogy ő írta meg „a legendák mellett a magyar történelem ciklusát”, amely *történelmi regényciklus* egyik darabja vagy eleme az *Eppur si muove*. A ciklus elemeinek véleményem szerint rendkívül fontos felsorolása az egyes regények megírásának időrendjét követi (1871 tavaszán ezért a legutolsó említett regény az *És mégis mozog a föld*), a zárójelben megadott évszámok viszont azt az időt jelzik, amire az egyes regények vonatkoznak:

Wer Ungarn kennen will, muss ihn aus meinen Werken studiren – Ungarn im Jahre 1825–36 (Magyar nábob) – 1838–42 (Karpathy Zoltán) – 1830–1840 (Szegény gazdagok) – 1848–49 (Politikai divatok, Kőszivü ember fiai) – 1849 (Csataképek) – 1850 (Bujdosó naplója) – 1851–1860 (Új földes úr) – 1861–1865 (Szerelem bolondjai) – 1866–69 (Fekete gyémántok) – und zuletzt 1820–1834 (Eppur si muove). Das ist der Cyclus der ungarischen Geschichte neben den Legenden. *Das* habe ich geschrieben.²

Az 1820 és 1834 közötti világ nem az 1825-ben született Jókai Móré, hanem az apja, Jókay József fiatal korában megtapasztalt és élt világa, ami a fiú számára csak lehetségesen elképzeltként állítható elő.

De nekünk most nem lehetséges történelemmel, hanem egy lehetséges irategyüttes leírásával van dolgunk! A *Csittvári krónika* egy igazi *miscellanea*: 1665-ben kezdtek el a szövegek lejegyzését, és a XIX. század első felében még mindig gyarapodott az anyaga. Vegyes anyag, mert van benne vers, próza, dráma, levél, adoma, traktátus, politikai irat, aforizma, monda, gúnyirat és családi dokumentum. A kézirategyüttes minden egyes darabja szigorúan *másolat*. E lehetséges *csittvári krónika* kéziratos, klandesztinus és populáris. Jókai Mór egyik munkanoteszének följegyzése szerint a regényíró eredetileg még így nevezte: „Csittvári könyv”.³ A regényben:

- 2 „Aki Magyarországot meg akarja ismerni, műveimben kell azt tanulmányoznia – Magyarország 1825–36 (Magyar Nábob) – 1832–42 (Kárpáthy Zoltán) – 1830–1840 (Szegény gazdagok) – 1848–49 (Politikai divatok, Kőszivü ember fiai) – 1849 (Csataképek) – 1850 (Bujdosó naplója) – 1851–1860 (Új földesúr) – 1861–1865 (Szerelem bolondjai) – 1866–69 (Fekete gyémántok) – és végül 1820–1834 (Eppur si muove). Ez a magyar történelem ciklusa a legendák mellett. *Ezt* írtam meg én.” JÓKAI MÓR *levelezése*, összegyűjt., s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1975 (Jókai Mór Összes Művei: Levelezés, 2), 365.
- 3 JÓKAI MÓR, *Följegyzések I*, s. a. r. PÉTER Zoltán, PÉTERFFY László, Bp., Akadémiai, 1967 (Jókai Mór Összes Művei), 548.

Nagy vastag könyvre nőtt már az fel, s minden évben új meg új lapokat tettek hozzá, mik nem voltak egymáshoz fűzve, hanem közös tábla gyanánt egy nagy borjúbőr borítékkal voltak összefoglalva.⁴

Az a nagy könyv volt a „csittvári krónika”.

1665-ben kezdték el ezt a könyvet szerezni, ha jól tudom, Sáros-Patakon, névtelen szerzők.

Nevezetes gyűjteménye volt az mindazon érdekes apróbb és nagyobb adatoknak, miket a nagymérvű história elfeledett följegyezni lapjaira, vagy amit a hatalom vaskeze kitépett e lapokból, vagy amiket az udvaronc hízelgés meghamisított azokban.

Jókai Mór itt világosan elkülönített három módot, amellyel a fennmaradt dokumentumokat minden jelen kezeli. Ez legalább háromféle történelem vagy „historia” megképzését jelenti: létezik elhallgatott történelem, létezik megsemmisített történelem és létezik meghamisított történelem. A *Csittvári krónika* az elhallgatott történelem krónikája.

Ezért a neve „csittvári krónika”.

„Csitt” azt teszi, hogy „legyünk némák!”

A jezsuiták, akiről ez a krónika sok kedvezőtlen adatot jegyzett fel, azt hírsztelték el felőle, hogy ez a válogatott hazugságok és bolond ötletek tárháza, s még a nevét is elferdítették „Csicsvári krónikának”, s ha valaki valami nagy bolondot vagy nagy hazugságot mondott, az volt rá a közmondás, hogy »ez is a csicsvári krónikába való!« Hanem voltak – kevesen –, akik tudták, hogy mi az; akik pedig nagyon keresték, sohasem tudták meg, hogy hol van. Mindig a fiatalág kezén volt az. S a fiatalág rajongó, jó titoktartó és jó szövetkező.

Noha az adat arról, hogy miként lett Csicsvárból, még pontosabban Csicsvából Csittvár, valamint arról, hogy miként lett a „könyv”-ből „krónika”, a Jókai-regény megjelenése utáni időből való, de több tekintetben értékes útmutatásokat ad. Tóth Bélától való, a hatkötetes anekdotagyűjteményéből, és belső beszélgetés az *Eppur si muove* fenti bekezdésével:

A csicsvai könyv némelyek szerint: *csittvári krónika*. De ez már hazugság. Az igazi neve: csicsvai könyv. Különben ez is hazugság. Volt ugyanis nemes Zemplén megye Csicsva várában egy könyv, amelybe időtlen idők óta belejegyeztek minden nevezetes hazugságot, a hazudó nevével egyben. De mondom, ez is csak

4 A *csittvári krónikát* bemutató rész: JÓKAI Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* (1872), I, s. a. r. MARGÓCSY József, MARGÓCSYNÉ OBERLÄNDER Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1965 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 22–23), 20–33.

hazugság. Szirmay Antal azt írja e század elején, hogy ez a híres könyv megvan a Barkóczy grófok levéltárában. Sajnos ez is csak hazugság. Csak az az igaz, hogy Zemplénben, Szabolcsban most is azt mondják, mint már Szirmay is följegyezte, ha valaki nagyot hazudik:

– Bé lehetne ezt a csicsvai könyvbe írnya.

V.ö. Szirmay Antal: *Not. top. com. Zempl.*⁵

Igen figyelemre méltónak tartom a *lehetne írnya* szintagmát. Sokáig úgy gondoltam, hogy maga Jókai Mór találta ki ezt a közmondást. Közmondásokat „a nép nevében” bármely kreatív ember kitalálhat: a Lehetséges Irodalom Műhelyeiben (az OuLiPóban) már régóta algoritmizálták azt a műveletet (*contrainte*-t), amellyel a proverbiumból perverbiumot lehet készíteni. Ők kétozstatú (két tagmondatból álló) francia közmondásokat vettek elő, külön rendezték őket, majd azt az utasítást adták, hogy a (korlátozott) véletlen szabályai szerint álljanak elő új közmondások. Én az ilyesmit fejben szoktam csinálni: * *Ki mint veti ágyát, maga esik bele*. De ez az *írnya* igealak az *Eppur si muove* megírásának idején már régen archaikus és idiomatikus alak! Helyrajzi-történelmi-statisztikai körképében 1833-ban von Thiele Varanó helységnév taglalásánál ugyanezt a közmondást idézte, ugyanabban az alakban, mint a XIX. század végén Tóth Béla, szintén Szirmay Antalra hivatkozva.

Merkwürdig war in diesem Schlosse ein gegenwärtig im Gräfl. Barkóczyschen Archiv befindliches Lügenbuch, Csicsvai Könyv genannt, worin ausserordenliche Lügen mit der Nahmen der Lügner aufgezeichnet sind, dass noch gegenwärtig bey Erzählung einer unglaublichen Sache das Sprichwort üblich ist: „Bé lehetne ezt a’ Csicsvai Könyvbe írnya.”⁶

Hogy még tovább bonyolódjék a helyzet, Jókai Mórhoz egy másik hagyomány is könnyen eljuthatott, apjától, Jókay Józseftől. Vargha Balázs 1955-ben ismertetett egy olyan kéziratot, amelynek nem lejegyzője, hanem tulajdonosa a színész, Gózon Imre volt. Ő 1854-ben a két Csokonai-színmű szövegét tartalmazó gyűjteményt elajándékozta a győri lapszerkesztő Kovács Pálnak. A kézirat Vargha Balázs szerint szoros kapcsolatban áll Jókay József *Helikoni virágok* című kéziratos gyűjteményével:

Egy másik különleges jele is van annak, hogy a *Helikoni virágok* és a Gózon-féle kézirat egy kéztől származik. Kéziratot kötetünk harmadik levelének alján

5 TÓTH Béla, *A magyar anekdotakincs*, vál., szerk. SZALY Károly, Bp., Gondolat, 1986.

6 J. C. v. THIELE, *Das Königreich Ungarn: Ein topographisch-historisch-statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln*, Dritter Band, Gedruckt auf Kosten der v. Thiele’schen Erben, Kaschau, 1833, 278.

tűszúrással kialakított írás olvasható. A tűszúrással több következő lapra is benyomódtak, de a harmadik levélen, egy be nem írt részen kezdődnek, s itt világosan el is olvasható ez a szöveg:

Csits vaji szuszána
írta

Hasonló tűszúrással figyelhetők meg a *Helikoni virágok* első lapjain is [...] Maga a szöveg is igen érdekes, amely ezekből a tűszúrással kiolvasható: Csicsvai Zsuzsanna írta. Ez a név a *Csittvári krónikának* eredeti formájával a *Csicsvai könyv*-vel egyezik meg [...].⁷

Vegyük sorra Jókai soraival-mondataival, mit tartalmazott a *Csittvári krónika*!

Ott lehetett találni e krónikában az elfeledett, az eltemetett országos gyászese-ményeket; mindig volt itt valami, amire fátyolt kellett vetni, amit az utókorral el kellett felejtetni; amire rá kellett fogni: Álom volt az! Hazugság az!
Az utolsó Zrínyinek fogsága, ki a börtönében elfeledett beszélni.

Jókai Mór a 8. (XVI.) noteszbe beírta: „Az utolsó Zrínyi”.⁸ A bejegyzés értelmezését a szövegkörnyezet a noteszben nem segíti. Pedig „az utolsó Zrínyi” még festményt is ihletett, a fiatal, Párizsban élő Madarász Viktor festményét. *Zrínyi Péter a börtönben* című képén látható „az egyik Zrínyi, az utolsó Zrínyi, ki megörülve börtönben hal meg; gyér, kékes világosság szűrődik át fekete börtönlakába valami magasból, olyan halavány benne elhaló arca, ezüst szakálát úgy fáj látni. A mű technikája merész és sikerült.”⁹ A regény kritikai kiadásának jegyzeteiben olvasható, hogy Zrínyi epitáfiuma megvan a *Kuruckori versek...* énekgyűjteményben (OSZK Quart. Hung. 2041, 153. d).¹⁰

A harmincnégy gályarab szenvedése, kik mind magyar prédikátorok voltak.

Mint Horváth Mihály írja: „[...] 1675ben negyvenegyen Nápolyba gályarabságra vitettek; honnan azonban később harmincnégyen, kik még életben maradtak, Ruyter Mihály, hollandi követ s a szász fejedelem közbenjárására szabadon

7 VARGHA Balázs, *Jókai József illusztrált másolata Csokonai két színdarabjához*, ItK, 59(1955)/4, 434.

8 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 352.

9 JÓKAI Mór, *Kakas Márton a műtárlatban* [Vasárnapi Ujság, 1859. máj. 29.] = J. M., *Cikkek és beszédek 4–5: 1850–1860*, összeáll., s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968 (Jókai Mór Összes Művei), II, 275.

10 JÓKAI, *Eppur si muove...*, i. m., 536.

bocsáttattak.¹¹ Itt a számuk, a 34 a lényeges, ez teszi Horváth Mihály könyvét Jókai Mór nemcsak lehetséges, de valószínű forrásává.

Az örök kenderkötél története, amit Pálffy Antal grófnak holta napjáig kellett nyakán viselnie, hogy minden percben megemlékezzék rá, ha netalán ifjúkori rajongása megint elővenné, hogy már egyszer egy ilyen patriotikus botlásért ezt a kötelet szerezte a nyakára, s a kötél vége a hatalom kezében van.

Amikor a „csittvári könyv”-et Jókai Mór összegondolta, így került be a jegyzetek közé: „Pálffynak Schwarzenberg agyonlövéséért egy kötelet kell hordani a nyakán”. A kritikai kiadás a következő jegyzetet tartalmazza: „Pálffy Antal gróf párviadalban agyonlőtte Schwarzenberg herceget. Ezért halálra ítélték, de Mária Terézia megkegyelmezett neki olyan feltétellel, hogy emlékeztetőül nyakán zsinórt kell viselnie.”¹²

Mikes Kelemennek, Rákóczi titkárának, siralmas levelei Rodostó partjáról.

Mivel a *Csittvári krónika* anyagának a felsorolása a kronológiát követi, itt semmiképp sem a *Leveleskönyv* első nyomtatott megjelenési idejéről van szó, hanem a levelek keletkezési idejéről (az 1717. augusztusa és 1758. október 20. közötti időről). Az első nyomtatott kiadás 1794-ben jelent meg Szombathelyen,¹³ a második kiadást az a Toldy Ferenc készítette,¹⁴ akinek az *Eppur si muove* ajánlása szó.

Caraffa eperjesi mézszárlása.

Bár fénykép egyáltalán nem illik bele a *csittvári krónika* anyagába, a regény kritikai kiadásának jegyzetei csak ennyit mondanak: „*Jókai Mór irodalmi és művészi hagyatékának becslési és átvételi lajstromában* (OSZK Fol. Hung. 1945.) a 26. d. lapon, 201. tételszám alatt szerepel: »Karaffa vértanuinak börtönét ábr. fénykép 5 kor. ért.«¹⁵

11 HORVÁTH Mihály, *A magyarok története, Harmadik szakasz*, Pápan, a Ref. Főiskola betűivel, 1844, 209.

12 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 863–864.

13 *Törökországi levelek, melyekben A II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bújdosó Magyarok' Története más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadtak.* Irta MIKES Kelemen, Az említett Fejedelemnek néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta KULTSÁR István Az Ékesszóllásnak Tanítója, Szombathelyen, Nyomtatta Siess Antal József, 1794.

14 ZÁGONI MIKES Kelemen *Törökországi Levelei, I–II*, a szerző saját kéziratából, életrajzi értekezéssel kiadta TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast, 1861 (Magyar Klasszikusok). A nyomtatott kiadásokról lásd a kritikai kiadást: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és Misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei), 373–376.

15 JÓKAI, *Eppur si muove...*, i. m., 537.

Vak Bottyán viselt dolgai; Józsa vezér járása-kelése.

„Jósa István pap, a kurucvilágban bátor portyázó, hírneves csapatvezér, most kuruc, majd labanc, mint kedve és érdeke hozta magával”. Anekdotikus történetét Jókai Mór a *Jocus és Momus*ban írta meg.¹⁶

A pozsonyi diétán elhallgattatott urak titkos története.

A magyar sérelmek kronologikus rendje alapján az 1674. évi pozsonyi országgyűlésről van szó. Pontos szövegforrás e csekély információ alapján aligha adható meg. Olyan típusú paszkvillusra gondolhatunk, mint amilyent a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárából Lőkös István kiadott: *Az 1764dik esztbeli diaeta alkalmatosságai*.¹⁷

Sok nagy uradalom keletkezének szomorú adatai.

És ezekkel vegyest nagy históriai személyeket jellemző adomák. Mária Terézia és magyar udvari bolondjának komoly alapú tréfái.

Mária Teréziáról és udvari bolondjáról Hermányi Dienes József is fönntartott egy történetet az 1759 és 1763 között írott *Nagyenyedi Demokritus*ban. A 292. §. így szól:

Mikoron Pozsonyban elkövetkezett volna a magyar királynénak, Mária Teréziának koronáztatásának ideje, lejöve előre Bécsből az udvari bolond, és a vár kapuira lajtorjákat tétete, s felmenvén azokon, szénnel lineákat von s cirkalmaz is vala a kapuk felett, magasan. S midőn kérdenék, mire való az, azt felelte:

– Ama vonásig s cirkalmazásig mind le kell rontani a kőfalakat a királyné parancsolatjából, mert jól tudja ő felsége előre és a minisztérium, hogy sok magyar urak, eljövén erre és erre a solemnitásra, a hátokra veszik kastélyaikat, inaediumjaikat s jószágaikat, és bé nem férnek a kapukon. Sőt még ha lehetne, feljebb is kellene rontani a kőfalakat.

NB. Akkor érték meg, hogy a magyar kevélységet csúfolja. No, Bánffi Dénes bévivé a bécsi kapun rontás nélkül is minden jószágát!¹⁸

De Jókainak más forrása volt, amit még nem sikerült beazonosítanom. Erre a forrásra utalt abban az áttekintésében *A magyar néphumorról*, amelyet akadé-

16 JÓKAI Mór, *Jocus és Momus*, Győr, Laurus, 2006, 148–150.

17 *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telles kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*, vál., szerk., utószó, jegyz. Lőkös István, Bp., Magvető, 1989 (Magyar Hírmondó), 168, 168–182.

18 HERMÁNYI DIENES József, *Nagyenyedi Demokritus*, vál., bev., jegyz. ROHONYI Zoltán, Bukarest, Kriterion (Téka), 1970, 170.

miai székfoglaló előadásként olvasott föl 1860. január 30-án. Ebben a humorizálás világtörténetének és európai történetének vázlatos jelzése után a hazai történetre tért át, és az uralkodók bohócainak szentelt bekezdésben így fogalmazott:

Szintén nagy híre volt Mária Terézia udvari bohócának, kit egy elmés kálvinista diák képviselt, s kiről a hagyomány igen elevenen ötleteket tartogatott fenn, minők a „Fiat voluntas tua”, s az INRI betűk megfordított magyarázata: Insula Ráckeviensis Non datur Jesuitis, melynek az lett a vége, hogy a kegyes atyák nem nyerték meg káposztáskertnek azt a kicsi szigetecskét, mely valamivel nagyobb, mint Reuss-Schleiz hercegség.¹⁹

Amikor Jókai Mór a 12. (X.) noteszben a csittvári könyv tartalmát tervezgette, ennyit jegyzett föl emlékeztetőül: „Fiat voluntas tua”.²⁰ Lehet, hogy Mária Terézia magyar bolondjának „komoly alapú tréfáit” nem is kell kéziratos vagy nyomtatott szöveggel beazonosítanunk. Egyik visszaemlékezésében Jókai Mór így írt: „Az elemi iskolában volt egy kedves tanítóm, Székely János; lecke után sokszor ott tartott és mesélt nekem régi szép adomákat Mátyás királyról, *Mária Terézia udvari bolondjáról*, találós meséket”.²¹

A kecskeméti rácpusztítás és az erdélyi pórlázadás leírása.

„A kecskeméti rácpusztítás”, ahogyan mondani szokás, a levegőben volt 1871-ben, a regény megjelenésekor. A nemrég megindított Századok 2. évfolyamában, 1868-ban három részben terjedelmes tanulmányt tett közzé *A ráczok ellenforradalmáról*. Amikor 1707 márciusában Károlyi Sándor egyik kuruc csapata a Bácskában pusztított, visszatorlársként április 3-án reggel 2000 rác lovas és 1000 gyalogos rontott Kecskemétre; a történész adatai szerint a fosztogatók megöltek 396 kecskeméti, 55 török kereskedőt, és 155 embert fogságba hurcoltak.²² Ám a *csittvári krónikába* nem a pőre események miatt került be a kecskeméti rácpusztítás, hanem egy költemény miatt, amelyet az eseményekről Székudvari János kecskeméti iskolamester írt. Címe: *Sirhalmokkal rakott Jaj-halom*, kezdősora: *Scythiából régen származott maradvány*. A terjedelmes költeményt szintén Hornyik Miklós közölte, s bár nyomtatott kiadása is volt, kéziratban is terjedt. A szöveg „négy különféle példány összevetésével állíttatott ki, melyek közül kettő a mult, más kettő folyó századbéli másolat volt”.²³ A kapcsolatot a *csittvári*

19 JÓKAI Mór, *A magyar nép élce*, Bp., Unikornis, é. n., 13.

20 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 551.

21 *Jókai önmagáról = A huszti beteglátogatók: Történelmi elbeszélések*, vál., szerk., utószó BESSENYEI György, Bp.–Uzgorod, Móra–Kárpáti, 1982, 332 (kiem. tőlem – Sz. Cs.).

22 HORNYIK János, *A ráczok ellenforradalma*, Századok, 2(1868), 530–552, 608–632, 693–719.

23 HORNYIK János, *Kecskemét város története, oklevéltárral*, 4, Kecskemét, 1866, 414.

krónikával a XIX. század első feléből való kéziratot versmásolatok jelentik, másrészt az, hogy iskoláit Székudvari János Debrecenben végezte.

Az „erdélyi pórlázadás” a Horea- és Cloșca-féle parasztfelkelést jelöli 1784–1785-ben. Bár Jókai Mór ismeretei erről elvileg számos forrásból eredhetnek, nyugodtan számolhatunk a történelmi regények íróinál a forráskezelés ökonómiájával, vagyis azzal, hogy ugyanaz a szöveg többszörösen jelentkezhet forrásként. Itt is Keresztesi József 1868-ban megjelent naplójáról van szó, amelyben az 1784. évnél egyebek mellett ez áll:

1784. d. 31. oct. Zaránd és Hunyad vármegyében, Bihar szomszédságában az oláh-ság a földes urakra és magyarokra támadván, ezeket egy Hóra nevűnek vezérsége alatt, kinek kapitánya volt Kloska, irtóztatóképen, kivált 2 hónapokig égette, kergette, öldöklötte, mindeneket oláh vallásra esketni kívánt. A várandós asszonyokból a kis gyermekeket vasvillával vették ki, sok református papokat a templom küszöbén öltek meg, mindent kegyetlenséggel pusztítottak; templomokat, kastélyokat felverték, kastélybeli dolgokat összetapodtak. A katonák succurzusra mentek ugyan, de kevés kárt tevén az oláhokban, magok a nemesek és székelyek keltek fel: ezek az oláhokat egynéhányszor megverték, végre Hórát és Kloskát is elevenen elfogták, kik is a. 1785. d. 28. feb. Gyula-Fejérváron kerékbe törettek, és 4 részekre vágattak, a többi oláhok pedig többnyire gratiát nyervén, haza oszlottak. Hóra már pénzt is veretett (vagy csak akart), melyen egyfelül volt egy szív karddal általütve, ezen egy 3-mas oláhkereszt, e mellett R – D. = Rex Daciae, alól Hóra, körül ezen oláh vers: Hóra besi hodinestye, Czará plinse si pletyestye = Hóra iszik s nyugszik, az ország sir s megfizeti. – Ez oly siralmas gyásza leve Erdély szép részének, hogy igen soká felejt el, melyet tudom hogy mások bőven megfognak írni históriában.²⁴

A debreceni castellum kísérteties rejtelseinek felvilágosítása.

És ezek közt emlékezetes *epigrammok*, *gúnyversek* és erős politikai *paszkvillók*. Ott volt feljegyezve *Bercsényi* verse:

Bátya, ne higgy a németnek,
Akármivel hitegetnek;
Mert ha ad is nagy levelet,
Mint a kerek köpönyeged,

24 *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén: Keresztesi József egykorú eredeti naplója*, SZAKÁCS József 1821–1822-ben készített másolatából közzétette S. HOFFER Endre, Pest, Ráth Mór, 1868, 91–92.

Pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája,
Nincsen abban semmi virtus,
Verje meg a Jézus Krisztus!

Ezt az egyetlen versszakból álló költeményt Jókai Mór már *A magyar néphumorról* címmel megtartott akadémiai székfoglaló előadásában emlegette, 1860. január 30-án. A tárgyhoz illő módon tréfásan. És első sorát így: *Bátya, ne higgy e nemzetnek*. A versszakot Jókai itt a költő Zrínyi Miklós korába helyezte, németellenességét pedig törökellenességnek állította be, ezért is cserélte föl az *a németnek* kifejezést az *e nemzetnek* kifejezésre. „Ugyane korból való egy magyar főúr emlékverse bátyjához, ki az ellenpárthoz szított. [Itt következik a teljes strófa – Sz. Cs.] Bizonyosan a törököt értette alatta.”²⁵ 1872-ben az *Adalékok a Thököly- és Rákóczi kor irodalmához* 2. kötetében kiadta Thaly Kálmán is: ismereteim szerint nemcsak ő, de minden kiadója kuruckori, németellenes költeményként értelmezte. Így Tóth Béla is *a magyarság szálló ígéről* kiadott gyűjteményében: „Ez a régi kuruc emlék egyike ama rendkívüli hatású verseinknek, melyeknek minden sora szálló íge, mert nincs magyar, aki ne tudná elejétől végéig”. Jókai Mór akadémiai székfoglalójának időpontja miatt érdekes az a megjegyzés, mely szerint „1860-ban és 61-ben széltiben elterjedt, válaszul a hírhedt októberi diplomára”.²⁶ Ha igaz, hogy a nehezen keltezhető 6. (XXIV.) sz. notesz 1858-ból való, akkor már a székfoglaló megírása előtt is népszerű strófáról van szó. A noteszben ugyanis a 96. bejegyzés így szól:

Bátya ne hidj a ntnek
Akármivel hitegetnek
Mert ha ad is levelet
Mint a kerek köpönyeged
Pecsétet üt olyat ?rája?
?Mint a holdnak karimája?
Nincsen abban ?semmi virtus?
Verje meg a Jézus Xtus²⁷

Folytassuk Jókai felsorolását a *Csittvári krónika* tartalmáról:

Az országgyűlési gúnyiratok; az emlékezetes „*compono, impono*” kezdetű, mit a *soproni* országgyűlésre írtak, a *törvénytemetési paródia* az 1791-i országgyűlésről.

25 JÓKAI Mór, *A magyar néphumorról: Értekezés* = J. M., *Cikkek és beszédek, i. m.*, 345.

26 TÓTH Béla, *Szájruj szájra: A magyarság szálló ígái*, 2., jav., bőv. kiad., Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1901, 56–57.

27 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 1967, 253.

A kritikai kiadás jegyzetei szerint „A Jókai-hagyatékban volt, már említett másolatgyűjteményben (OSzK Quart. Hung. 2041.) található egy hatsoros epigramma [...]. Ennek 3. sora: *Compono impono cocludo illudo* (lefordíthatatlan szójátékok).”²⁸

A gúnyversek, miket József császárra írtak a jezsuiták, *Josefus lutherinusnak* csúfolva őt, s a császár válasza rájuk: „*Aquila non captat muscas.*” (A sas nem kapkod legyek után.)

A 12. (X.) noteszbe Jókai Mór bejegyezte: „Országgyűlési gúnyversek”, „[Sopronyi] országgyűlés”.²⁹ A „*Josephus lutherinus*” nyilvánvaló szójáték, rájátszás a „*Josephus lotharingus*”-ra. Jókai Mór forrása itt is Keresztési József naplója volt, amely nyomtatásban 1868-ban jelent meg. A naplóban az 1783. évnél olvasható:

Ezen nevezetesebb árva reformata ekkleziák nyertek pedig ezen esztendőben szabadságot az isteni tiszteletre:

a) Bécsben a császári lakóvárosban, hol a kihajtott apáczáknak klastromát a luheranusok és reformatusok 24 ezer forinton megvén, azt megosztották, melyért is ezen pasquillus függesztetett annak oldalára:

Hanc olim, Dei omnipotentis coetui
Piissimorum Austrie imperatorum sumtibus dicatam aedem,
Sacrarumque immaculati agni sponsarum habitaculum, raptis ecclesiae thesauris,
Dispersis per universum mundum scris monialibus,
Eiectis e terrae visceribus defunctorum reliquiis,
Sacrilegi, Christi sponsarum seductoris et virginum corruptoris
Martini Lutheri asseclis,
Josephus lutherinus secundus,
Divinae misericordie, a qua ad thronum erectus,
Immemor

Legumque S. ecclesiae contemptor manifestus,
Cum auri esset cupidissimus,
Turpis lucri caussa fovit et promovit omnes sectas,
Ipse factus religionis nullius,
A seculis inaudito exemplo
Sub virtutis specie
Inflagitiorum palaestram sceleratissime venditam assignavit.

28 JÓKAI, *Eppur si muove...*, i. m., 538.

29 JÓKAI, *Följegyzések I*, i. m., 549.

[...] De a felséges József ezekkel nem gondolt, mert „Aquila non captat muscat.”³⁰

S később aztán a berlini gúnydal, melyben egy posta két tarisznyával jön elő, az egyikben viszi a császár kedvező rendeleteit, miket májusban kiadott, másikban ugyanazoknak júniusi visszavonását.

A sajtósági *tarifa*, melyet a török a legutóbbi háborúban a foglyok váltságdíjára megállapított: mely szerint egy német lovas katona 5 forint, egy magyar gyalog 3 forint, egy huszár 10 forint, egy havasalföldi nyolc garas.

Talán ismét Szirmay Antal, a *Hungaria in parabolis* szerzője van a háttérben. Amikor König György 1902-ben a *Quodlibet* anyagát közölte, jegyzetben közreadta ezt is:

1787. Eszt. Török háborúban a' Törökök a' Német gyalog katonákat *Csere-párinak* nevezték azért: hogy midőn a' Török katona rabokat fel-cserélnek az ell fogatott Császári katonáért, tehát egy Magyar katonát cseréltek egy Török katonájért; de midőn a' Német gyalog katonák vissza cseréltettek, akkor két Német gyalog katonát adtak egy Török katonájért, mivel tehát *párossan cserélték* őket, *cseré-párinak* nevezték. *Szirmay Antal jegyzése.*³¹

Mélyen titkolt politikai iratok: Martinovich *katekizmusa*, a *Manch-Hermæon*, – I. *Napóleon proklamációja* a magyarokhoz! – az Árpád-ivadék, *Crouy-család* dokumentumai; s az a végzetes színdarab, melyet XVI. *Lajos* lefejeztetéséről írtak, s melyet K ... ban elő is adtak a diákok: a XVI. *Lajost* személyesítőnek egy álfejét levágva guillotine-nal, amiből az lett, hogy majd az igazi fejét is utána vesztette; – s más ilyen szomorú emlékü iratok, miket *a szerzők sírjának porával porzóztak be!*

Az „Árpád-ivadék, Crouy-család dokumentumai” két vitára is utalhat: egyre az 1790-es évekből, és egy másikra az 1860-as évekből. A vita genealógia része arra vonatkozott, hogy a Crouy-Chanel család férfi tagjai valóban az Árpádok leszármazottai-e. A két vita teljes irodalmát közölte Thallóczy Lajos a Magyar Könyvszemle 1. évfolyamában.³² A vitát az váltotta ki, hogy a család Franciaországban dokumentumokat tett közzé a tárgyban, és ugyanott bírósági ítélet is született a leszármazás valóságát illetően. Nálunk a pozsonyi országgyűlésre idézítve jelent meg szerzőnév nélkül Koppi Károly *Ius*

30 *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből, a XVIII. század végén: Keresztesi József naplója*, Pest, Ráth Mór, 1868, 35–36.

31 KÖNIG György, *Népdalok és egyéb versek gyűjteménye (1812): Első közlemény*, ItK, 12(1902), 71.

32 THALLÓCZY Lajos, *A Crouy-irodalom*, MKsz, 1(1876)/4, 189–193.

electionis... című könyve, Bécsben, 1790-ben,³³ egy évvel később a „történelmi” cáfolat Schwartner Márton tollából.

Buonaparte Napoleon 1809. május 15.-én kelt kiáltványának kezdete szállóigévé vált: „Hongrois! le moment est venu de recouvrer votre indépendance. (Magyarok! Eljött az a’ szempillantás, melyben visszanyerhetitek függetlenségteket.)”

Az irodalomtörténet dolga eldönteni: ki készítette a proklamáció magyar fordítását. Csakugyan BACSÁNYI JÁNOS-e (* 1736., † 1845.) mint, egész a legújabb időkig hittük, vagy más.³⁴

Aztán vallásos tartalmú ritkaságok. *Luther aforizmái. A jezsuita parancsok.*

A 12. (X.) sz. noteszben a vonatkozó följegyzés így szól: „A jezsuita Ratio”. Jókai Mór az 1888-ban megjelent *Jocus és Momus* adomagyűjteményében közölte a teljes szöveget *Egy régi latin vers magyarra fordítva, Ratio status Jesuitici in Effige. – A jezsuita rendszer észjárása képletekben* címmel.

A mi hatalmunknak örökös joga áll ím ezekben:
Csalni, hazudni sokat; – senki se tudja csupán.
Gazdagodásodról légy gonddal, bármi úton is
Csalva, avagy lopást; – senki ne tudja csupán.
Lelkedben tagadón – esküdhettek Isteneidre.
Titkot rejtve takarj; – senki ne tudja csupán.
Nagyratörekvőket nyomd el, rángasd le erővel.
Nyögve heverjenek ott; – senki ne tudja csupán.
Szembe dicsérij, hízelegj, kit szíved utál, te magasztald,
S szidd le, ha távol van; senki ne tudja csupán.
Írott törvénytől magadat megkötve ne tartsad;
Csak ha neked szolgál; – senki ne tudja csupán.
Aki utadban áll, kora holtát el ne kerülje
Tör vagy nyelv által; – senki ne tudja csupán.
Kettő hogyha pöröl, mindkettőt ejtsd el egyenként,
S húzd le a bőreiket; senki ne tudja csupán.
Szűz légy s erkölcsös, – ha a nap süt – bünt kikerüljed;
Éjjel mind szabad az; senki ne tudja csupán.

33 [KOPPI Károly], *Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum, historia stirpis Arpadianae, Viennae*, Typis Societatis Typographicae, 1790. A könyvről és ennek politikai irányultságáról legutóbb: FORGÓ András, *Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban = A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Bp., SZIT, 2010, 134–136.

34 Тóth, i. m., 75.

Csalni lehet jobban a barátság örve alatt is.
Könnyebb ejtini szerét; – senki ne tudja csupán.
Hogy költött színét a hazugság tartsa hívebben
Add kétségesen; – senki ne tudja csupán.
Egy napot el ne mulassz, valakin hogy csínyt ne kövess el,
Mit keserüljön amaz; senki ne tudja csupán.
Vallásod köntös, leveted, meg felveszed egyként,
Lelkedet egy se köti; – senki ne tudja csupán.
Hogyha van Isten, jó; de ha nincs, úgy félni se kell őt;
Mind szabad, ami lehet; – senki ne tudja csupán.³⁵

A nagyszombati *veres barátok tragédiája*. A *Bafometh-bálvány* imádóiról szóló mondák.

Mivel Jókai Mór kedvelte a női meztelenség és szajhálkodás festését, az orgiasztikus csoportos szexualizálás ötvözését beavatási szertartással, nem egy alkalommal a Baphomet-bálvány imadásának rituáléját, ennek köszönhető, hogy az általa használt forrásokat pontosan ismerjük. Amikor Jókai Mór föltette a kérdést: „Ki az a Bafomet?”, és válaszolt rá, egyetlen fontos pontban nem követte forrását. Amikor azt írta, hogy „A Bafomet-bálvány egy macskafejű férfiú”, mert forrása a Bafomet egyszerre férfi-női karakteréről, vagyis kétnemű voltáról beszél. Jókai Mór válasza:

A Bafomet-bálvány az antikrisztus, aki a rosszat míveli a jó helyett s az emberek lelkeit a pokolnak kiszolgáltatja. A Bafomet-imádók tagadják az Istent, a Megváltót és a Szűz Máriát. Keresztjüknek csak két ága van, s azt ők „lignum vitaenek” nevezik. A Bafomet-bálvány egy macskafejű férfiú, akinek a derekára és lábszáraira egy kígyó tekergőzik. Azokon az ünnepeken, melyeket a Bafomet-imádók titkos templomaikban tartanak: a Sion hegyén kiadott tízparancsolatok lábbal tapostatnak, s a zsoltárok melódiáira fertelmes gúnydalok énekeltetnek; minden szombat napon pedig megtartatik a „Méte” ünnep. A Méte egy pokolbeli csábító kecsekkkel felruházott asszonyi állat, akit a pogányhitűek azért emelnek az oltárra paradicsomi alakzatban, hogy rút példaadásával az embereket istentelen gonosz indulatokra ingerelje.³⁶

35 JÓKAI, *Jocus és Momus*, i. m., 68–69.

36 JÓKAI Mór, *Rákóczy fia* [1891], s. a. r. VÉGH Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975 (JMÖM: Regények, 57), 12.

Jókai Mór forrása Joseph von Hammer-Purgstall 1855-ben megjelent, alig fél-száz oldalas könyvecskéje volt,³⁷ amely leghosszabban a templomos lovagok XIV. századi perének irataira hivatkozik Jules Michelet kiadásában.³⁸ Mivel a fikció szerint Jacques de Molay és társai kivégzése után is tovább élő lovagrend tovább élő rítusai az imaginárius történelem tetszés szerinti időszakaiban működtethetők, nem csoda, hogy nemcsak az 1879-ben megjelent *Egy hírhedett kalandor a XVII. században* című regényben olvashatók, hanem az ugyanekkor megjelent *Rab Rábyban* is. Az *Egy hírhedett kalandor a XVII. században* 4. részének címe: *A vörös barátok*, akik a templomos lovagok utódai, mert „egy kis részük megmenekült, s Brandenburgba húzódva, ott mind a mai napig grasszál”.³⁹ A „veres barátok”, a templomosok és a Bafometh-bálvány imádása szorosan összetartozó három elem. A Tudományos Gyűjteményben 1837-ben Holéczy Mihály értekezett *Valami a veres barátokról* címmel. Egyrészt leszögezi, hogy a veres (vörös) barátok a Templaristák vitélő szerzetének tagjai, és „*Veres barátoknak* ugyan csak veres keresztjükről neveztethettek el”. Másrészt előadja az 1307-es per vádpontjait:

Vádoltattak tehát a’ Templaristák, hogy a’ keresztény vallástól elszakadtak, ’s mindenekkel, kiket magok közé felvesznek, a’ Krisztust megtagadtatják, és a’ fészületet leköpetik. Vádoltattak, hogy egy fafejet tisztelnek, melyet emberbőrrel behuznak, ’s annak szeme két tündöklő karbunkulus, hosszú szakállá pedig arany; ennek áldozatul holtakat égetnek meg hamuvá, sőt a’ Templarista által szütleánnyal nemzett gyermekeket lassú tűznél megsütik, ’s a’ kiolvadt nedvvel bálványjokat megkenik. Vádoltattak sodomiával is, és sok egyéb éktelen gonoszsággal.

És Holéczy Mihály forrása is ugyanaz: Hammer cs. k. Tanácsos úr könyve, csak egy korai, 1818-ban megjelent műve, amelyben az orientalista keleti írásokat fejt meg, és leírja a *Mysterium Baphometist*: „talált olyan fajtalan képekre, melyeken Keresztes uraknak tudva lévő neveiket keleti betűkkel olvasta. Ő tehát ezeket Baphometi ördögös képeknek, a’ Templaristák’ titkokat jelentő ’s undok bujaságot ábrázoló mívéinek és pénzeinek ismeri.”⁴⁰ A veres barátokról Európában és a Kárpát-medencében egész mondakör terjengett.⁴¹ A *nagyszombati* veres barátokra nem találtam adatot.

37 Freiherrn Joseph VON HAMMER-PURGSTALL, *Die Schuld der Templer*, Wien, aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1855.

38 Jules MICHELET, *Collection de documents inédits sur l’histoire de France, II, Procès des Templiers*, Paris, Imprimerie Nationale, 1851.

39 JÓKAI MÓR, *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 139.

40 HOLÉCZY MIHÁLY, *Valami a veres barátokról*, TudGyűjt, 21(1837)/4, 98, 103 és 106.

41 EDELÉNYI ADÉL, *Templomos lovagok az európai néphagyományban*, Bp., Gondolat, 2004, rendkívül gazdag anyaggal és forrásismertetéssel.

Az őskori *ördögidézési* formulák. *Hatvani* debreceni tanár bűvészetének emlékezetes hagyománya: a végzetes „*cras*” fölirat (holnap) története, a megénekelte rémtörténettel együtt, mit e hagyományos vers örökít:

Infans, ut vervex, puerulus, nupta, maritus,
Cultello, flamma, fune, dolore cadunt.

(Báránként csecsemő, kis gyermek és anya és férj
Kés, láng és kötelen s fájdalom által esék.)

A rejtelmes epitaphium története az volt, hogy egy kisgyermek játékból csecsemő testvérét lekéselte; aztán féltében a kemencébe bújtt, ott kenyérsütő anyja ráfűtött, az anya kétségbeesetten felakasztotta magát, s a hazaérkező férj fájdalmában szörnyet halt. – Ez eseményről írandó epitaphiumra *Hatvani* jutalmat tűzött ki, s a legrosszabb diák írta.

Erről a látszólag igénytelen disztichonról és a szorosan hozzá kapcsolódó „rémtörténetről” már részletesen írtam a *Doromb* 3. kötetében.⁴² Egykor volt népszerűsége igen jól megmutatkozik már 1572-ben, Étienne Tabourot *Les Bigarrures* című könyvében. Az azonban idekíváncozik, hogy éppen akkor, amikor Jókai az *Eppur si muove* elején dolgozott, Gyulai Pál felkérte, hogy tartson előadást a Kisfaludy Társaság következő gyűlésén. 1871. január 3-án így jelölte meg az általa megválasztott tárgyat:

Kedves barátom Mit szólsz hozzá, ha a Kisfaludy t. gyűlésére felolvasandó tárgyat ezt választom „a magyar Faust”. Hőse *Hatvani* debreczeni bűvész tanár; kiről *ujabban* ismét sok *eredeti és érdekes* írott adathoz jutottam. A tárgy, mint a magyar *mondakör* darabja, jogosult az irodalmi genre sorába felvételre. Az egész természetesen humoristice lenne tartva. Mindenesetre megírom pár nap alatt s akkor közleni fogom *Veled*. De ha netán kifogásod lenne *maga a genre* ellen, azt kérek tudasd velem azonnal, mert akkor más tárgy után kell sietnem.⁴³

1871. január 18-án Jókai levelet kapott Gyulai Páltól, melyből értesült, hogy Gyulai Pál, Arany János, Toldy Ferenc „s mindnyajan” áldásukat adták a tervre, így az előadás február 12-én elhangzott, szövege megjelent előbb az Üstökösben, majd a Kisfaludy Társaság Évlapjai 1871-es, 6. kötetében. A levelezés kritikai

42 SZIGETI Csaba, *Magyar contrainte-ek és francia megkötések = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 51–104, itt: 86–97.

43 JÓKAI Mór *levelezése, i. m.*, 343.

kiadásának jegyzetei Jókai Mór forrását a XVIII. század végén írott *Ama nagy tudákos professzor Hatvaninak életéből némely töredékek* című szöveg alkotta. Imre Lajos *A magyar Faust* című tanulmányában – Jókai Mór bekapcsolásával – a szóban forgó disztichont szorosabban kötötte Hatvani István élettörténetéhez, másrészt viszont figyelmeztetett arra, hogy vándoranekdotáról van szó. A „rémtörténet” vagy alaptörténet igen régi. A 175 és 235 között élt Claudius Aelianusnál még nem kapcsolódott hozzá sem a disztichon, sem az ördögi segítség a diáknak.⁴⁴ Az „Aelianus” nyomtatásban először 1545-ben jelent meg, ez után társult hozzá az „ördögi” imbrikált kétsoros vers, valamint a diák szerződésének története az ördöggel, hogy idővel hozzákapcsolódhasson a debreceni Hatvani István alakjához.

Ott voltak a sejtelmes *próféciák* messze századokból, a jelen időkre jóslók és nagy emberek emlékezetre méltó mondásai.

Közben tarkázva voltak a lapok nevezetes arcképekkel. Némely arckép olyan is volt, amelyhez nem volt *törzs*.

És rég elhangzott, eltiltott, a levegőből is kitépett dalok *hangjegyei*, miket egykor tárogatókon fűttak, táborban énekeltek, s miknek nem volt szabad hangzani többé. A csittvári krónika azokat is megőrizte. Szerzői mindenhez értettek: íráshoz, rajzoláshoz, zenéhez, a világ minden nyelveihez, és mindenütt jártak, mindent megtudtak, összeszedtek, megtakargattak.

Ilyenforma tartalma volt a csittvári krónikának.

Nagy vastag könyvre nőtt már az fel, s minden évben új meg új lapokat tettek hozzá, mik nem voltak egymáshoz fűzve, hanem közös tábla gyanánt egy nagy borjúbőr borítékkal voltak összefoglalva.

A krónikaírók mindig tizenketten voltak. Eskü és becsületszó kötelezte őket, soha, senkinek, semmi esetben el nem árulni a krónikaíró hollétét. Ha egy eltávozott a kollégiumból, helyette választottak újat, de annak mind a tizenegy tag szavazatát kellett bírnia. Voltak tanárok, kik diák korukban szintén részt vettek a krónikaírásban, akik aztán a hatalmi polcon ülve, ellene fordíták nézeteiket; de már azok hiába keresték a krónikát ott, ahol az ő idejükben volt, már akkor máshová volt az rejtve. Reverendissime A ... három esztendeig kutatta a krónikát inkvizitori buzgalommal, s azalatt mindennap rajta ült. Ott volt az a katedrája padozata alá rejtve. Ott persze nem kereste senki.

Jelenleg itt van az a Nagy uram pincéjében. De hogy annak melyik odújából került elő, azt Nagy uram maga sem tudja megmondani.

A krónikaírók minden vasárnap összegyűlnek a nagyerdői csárda pincéjében, s bemutatják, amit azóta szereztek. A többség határoz fölötte, hogy érde-

44 Az általam használt görög–latin nyelvű kiadás: Clavdii AELIANI sophistae *Varia historia et fragmenta*, Cvm integro commentario Iacobi PERIZONII, Lipsiae, 1780, Tomvs II, 209–212.

mes-e az a krónikába fölvetetésre. Azután, hogy szabad-e arról másolatot venni, vagy unikumnak marad a krónikában, és nem szabad elterjeszteni?

A költeményekről többnyire szabad volt másolatokat venni. Akkor ez volt az irodalompártolás. A kedvenc költő munkáit leírta ki-ki magának sajátkezűleg. Ott nem izgálgálkodhatott a cenzúra. Egymás közt pedig sohasem nevezték azt „Csittvári króniká”-nak, hanem „Koszorú”-nak, hogy a cím ne menjen szét a szelekbe.

Ez idő szerint Jenőy Kálmán volt a krónikasok társulatának elnöke.

Midőn a kocsmáros rájuk csukta az ajtót, Jenőy megnyitá a gyűlést.

– Barátim. Ma egy hete, mint tudjátok, egy társunk adatát visszautasítottuk. Ez a „Dungó” dala. Igaz, hogy gúnyvers, minők vannak a krónikában; népszere-rű is, mert hiába doboltatta ki a tanács az utcaszegleteken, „hogy a Dungót ne danolják” – az volt rá a felelet, hogy „csak azért is Dungó!” –, hanem mindamellett nem érdemes, hogy a krónikában a helyet foglalja. Egyikünk sem hipokrita; nem prédikátoroskodunk, feljegyeztük a legkegyetlenebb ítéleteit a közvéleménynek a legnagyobbak fölött is. S ha egy igazi költő lángesze trivialitásokba téved, annak is helyet adunk az olympon; Apollo kihágásai isteni skandalumok, s méltók márványba vésetésre; de ha Marsyas trágárkodik, meg kell nyúzni! Ez a „dungó” egy olyan sárban járó, s amellet oly ostoba nóta; szövege undorító, dallama sületlen; csupa kicsiny nagyságok szidalma, még kisebb nép által, hogy a jelenkor szégyenleni fogja azt, s a jövő kor átugrik rajta. Azért nem vettük fel azt a „Koszorú”-ba. Most az a társunk, ki ezt ajánlotta, s ki azt, mint tudjuk, maga szerette, e visszautasításért ránk megneheztelt, s íme ma már meg sem jelene közöttünk. – „Genus irritabile vatum.” (A költők ingerlékeny nép!) Tartok tőle, hogy még gonoszabbra is képes. Azért azt indítványozom elöttetek, hogy a mai összegyűlésünk legyen e helyen az utolsó, s jövőre más helyet keressünk.

Jókai Mór Erdélyi Jánosnál találhatott rá, ahol a 3. kötetben a *Gunydalok* között szerepel. Erdélyi ekkor már, vagyis ebben és csak ebben a kötetben megadta a földrajzi helyet is, ahonnan a szöveg érkezett, s ez itt: *Szabolcs*. De a tanárcsúfóló a szövegének az elején rögzíti debreceni eredetét, ami miatt esélye volt arra, hogy fölvegyék a *csittvári krónikába*. Megjegyzendő, hogy a gúnyének refrénjében elhangzó „dongó”-ból Jókainál „Dungó” lett.

Debreczen ám hires város,
Professor ott a csapláros.
Csiri biri dongó, rittalárom.

Délig az istent dicséri,
Délután a vad bort méri.
Csiri stb.

A mellett egy kutyát lopott,
S abból csináltatott dobot.
Csiri stb.

A deákok észrevették,
S mindenütt dobra ütötték,
. a bort méri,
Csiri stb.

Pedig még kutyát is lopott,
Abból csináltatott dobot.
Csiri stb.

Ezt mint meghallotta,
Azonnal kidoboltatta:
Csiri stb.

Hogy ki a dongót danolja,
Tizenöt forint a díja.
Csiri stb.

De azért nem hallgattatik,
S a dongó most is mondatik:
S csak azért is dongó, rittalárom,
Diri dongó!⁴⁵

Jókainál a történet nem ér véget a gúnydal megvitatásával:

Mindenki helyeslé az indítványt. Az elnök megbíztatik más helyet keresni. A mentségtelenül kimaradt társ pedig még egyszer felszólíttatik, mielőtt helyébe más választatnék.

– És most térjünk át a rendre. Biróczy Sándor barátom van feljegyezve első előadásra.

A kis sánta ember felállt, s elővonta bekecse zsebéből az avatag iratokat, s elkezdé recsegő, ráspolyhangú szóval:

– Ismét jutottam többrendbeli satirikus költeményekhez, amik eddigelé még unikumok.

– Kérjük felolvastatni.

– Az első Kovács József verse a „kopott nemesekhez”.

45 ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, 3, Pest, Beimel József, 1848, 108–109.

Rettenetes egy gondolat! E század első felében egy ilyen blasphemiát versbe szedni merni!

Földiek! Lehetek nemesek, meddő tők –
Fejjel is, ha egyszer van kutyabőrötök.
Lehetek, ha függnek gunyhótokban ősi
Atyátoknak rozsdás fegyveri, köntössi.
Mind nemes az, aki megmohosult neve
Elébe egy fakó görcsös „N”-et teve.
Lám, a régiség is nektek az efféle
Csúffá lett rangot már eb-bőrre festé le.
Óh idők, erkölcsök! már ma a nemesi
Rang az agarak közt csak a nyulat lesi.
Ah nem! nem ily színnel kell azt az isteni,
Szívben lakó nemes rangot lefesteni:
Mert ráillik árva, keseredett Dózsa
Katonájára is a koszorús rózsa,
Ha megsértett szíve a felfegyverkezett
Nemes elszántsággal azért fogott kezét,
Hogy az elalélt Just a lármás had nesze
Által orvosolván, ismét felébressze.
Azok érdemlik meg azt a nevet, akik
Közt a halhatatlan drága Virtus lakik;
Nem az, aki a holt ősöknek penésszel
Bévont érdemik közt szunyókálván vész el.

Én Nemes vagyok; de nem tudom a nagy Nem
Fényétől elvakult Apám az-e vagy nem?

No, hiszen jó szerencse, hogy akkori időkben az ilyen verseket nyomdai festék nem sokszorozhatta, mert szerzőjünkkel az a hármás fátum történt volna, hogy először is a publikum beveri a fejét, másodszer a hatóság lehúzza a bőrét, és harmadszor a bőreből kiugratott lelke egyenesen a pokolra esik.

Kováts József költeményét (*A kopottabb nemesekhez*) Jókai Mór hosszan idézte a *csittvári krónikából*. A regényben olvasható szöveg nem az, amelyet Julow Viktor a debreceni diákirodalom anyagából kiadott, vagyis nem a *Violaszín gyűjtemény 1-ső darab. Debrecenben. Vass Benjaminé, 1809* gyűjteményből való, hanem az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Különb-különbféle, még ki nem nyomtatódott versek és versezetek, mellyeket Csokonai Vitéz Mihály, Kovács József – és más nevezetesebb versírók írtak, de sajtó alá nem bocsátódtak, özveszedve Losonci Farkas Károly által... Debrecenbe, 1814.* kétkötetes kézira-

tábol.⁴⁶ A regényíró művelődéstörténeti hevílettől indítva idézte nem teljesen, de igen hosszan a költeményt, mert ez így jutott először nyomdafestékhez.

A tíz bíró egyhangúlag méltónak ítélte a verset a krónikába beíratásra, s engedelmet adott lemásolására is.

A kis sánta diadalizzadtna törle meg serteborostás homlokát, s szatírnak illő szemöldeivel hunyorítva mondá, hogy van még egy másik is.

Ennek pedig a címe: „A két forintos Tallér, a Vén Krajcár és Kajla Márjás együtt való beszélgetése.”

Ez pedig egy politiko-financiális gúnyköltemény, melyben a feketebankós gazdálkodás van kegyetlenül ostorozva.

Egyhangúlag felvétellett a krónikába.

Jókai Mór a 12. (X.) noteszbe följegyezte: „A két forintos tallér és máriás”.⁴⁷ A feltűnően sok kéziratot lejegyzésben ránk maradt költeményről a XVIII. századi közköltészet kutatói így írtak: „Az egyik legismertebb pénz tematikájú gúnyvers, a *Bankó, a tallér és a kajla márjás [beszélgetése]* típuscímen gyakran felbukkanó darabot csak azért nem közöljük, mivel ismertté vált a szerzője. Sebestyén Gábor maga írta rá autográf kéziratára, hogy 1812-ben Pozsonyban írta barátai mulattatására. Más források viszont Bányai József szerzeményének tartják, s ha ez valós adat, akkor Sebestyén csupán lejegyzője volt.”⁴⁸ Vaderna Gábor részletes elemzése az előbbi megoldás hitelességét bizonyítja.⁴⁹ A verset Jókai a *Helikoni virágok* című gyűjteményből ismerte az apai hagyatékából.

A két bemutatott költemény a krónika nagyságához mért papírra volt írva, hogy egyenesen beilleszthessék.

– Most következik Barkó Pál barátunk.

Ez a hosszú, csontos alak nagy buzgalommal tanulmányozza a keleti nyelveket, minden üres idejét a könyvtárban tölti, abban görbült úgy előre a nyaka; a vakáció idején pedig gyalog elvándorol messzi utakra, s kutat ősrégiségeket. Szavát ritkán hallani, pedig tízféle nyelven tudna felelni akárkinek. Van tőle már egy érdekes ismertetés Juliánról, ki IV. Béla idejében harmadmagával elindult az ősmagyarokat felkeresni; visszajött és tudósítja a királyt, hogy a Volgán túl még

46 BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korából*, Bp., Akadémiai, 1964, 95–97, valamint a jegyzetek: 245.

47 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 549.

48 *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 374.

49 VADERNA Gábor, *PéNZ beszél: Az 1811-es devalváció tárgytörténete és a magyar it-narrative*, lásd jelen kötetben!

van egy nagy magyar nép, mely ősvallását tartja, saját betűket használ. – Hanem aztán jött a mongol csorda s végigsepert egész Európán. Az ősmagyar népet ki tudja hová terelte el?

Barkó Pálnak azóta mindig az zúg az agyában, hogy milyen derék volna ezeket az őstrokonokat valahol felkeresni a világ pusztaságaiban.

Most éppen az ősmagyar betűket mutatja be társainak. Még a tizenkettedik században a papok is ezekkel írtak; egyszerű vonalakból vannak azok összetéve, miket könnyű volt késsel egy négyszögű pálca négy oldalára vágni, úgy olvasták a sort felülről lefelé. A magyar hitrege, a régi pogány dalok ily botokra voltak felróva. A keresztyén hitbuzgalom elégette azokat, ahol találta. A székelyföldön maradt meg egy templomon még ilyen írás.

A fiatal krónikások nagy figyelemmel hallgatták az ifjú archeolog értekezését, s azt is átvették a krónikába.

Harmadik előadó volt Jenőy.

Szent István koronájáról beszélt. Olyan dolgokat mondott el, amiket ma is sutogva lesz jó továbbadni: hogy az a korona mindenestül, gyöngyöstül, drágakövestül nem ér többet tízezer tallérnál, sőt egy bécsi ötvös ajánlkozott, hogy ezer tallérból kiállítja mását, mégis hetvenezer aranyat adott érte első Mátyás idejében az ország, hogy visszakapja, pedig ahogy a rajta lévő képek és nevek bizonyítják, ez a korona nem is volt soha szent Istvánnak a fején. Az angelus, aki azt hozta, nem valami angyal; hanem αγγελως, ami görögül »küldönc«-öt jelent. Dukas Mihálynak valami embere.

A hallgatóknak hidegen borsózott végig a hátuk. Az ilyen felfedezések megpróbálják még a legerősebb szíveket is. Éppen, mint mikor azt kell hallani, hogy ezt a világot nem teremthette hat nap alatt az Isten, mert íme itt vannak a geológia bizonyítványai ellene. – Az ember nem szereti, ha az illúzióit háborgatják.

Ez az értekezés is felvétellett a krónikába, de utána lőn jegyezve, hogy ezt soha le ne írja, tovább ne adja senki.

(Biz azt ki is nyomtatták már azóta.)

Az értekezést eredetileg 1790-ben tartotta Budán Keresztesi József, miután alaposan szemügyre vette a koronát. Naplója, amelyben beszámolt a vizsgálat eredményeiről, 1868-ban jelent meg nyomtatásban, ez volt Jókai Mór forrása. A teljes szövegrészt, Keresztesi József teljes előadását idézem, melynek a regényíró csak az előadásvázlatát adta. Keresztesi József írja:

Az úgynevezett szent koronát is a hozzá tartozó clenodiumokkal volt szerencsém nem csak egyszer látni és vizsgálni, melyek is ezen renddel következnek:

1. Az úgynevezett Sz. István pallosa, a markolatja kereszthez hasonlít, veres bársony a hüvely s szíj helyett is veres bársony kötője vagyon.

2. A királyi pálcza, másfél arasz buzgán forma, a feje mint egy alma olyan, kristály, rostélyosan aranyba van foglalva, róla rövid arany lánczokon egy-egy borsónyi arany pilulák függenek, melyeket midőn megráztam, szépen csengettek.

3. Tompa széles orrú, fontos talpú, fejér damaszk selyem egy pár topánka, felül van a befűzője; ismét egy pár sárga selyem török forma papucs, és egy pár megavult kesztyű.

4. Sima aranyalma, rajta jó magas kettős kereszt, czimer 3 volt rajta, de kettő lehullott, egy pedig épen van, melyen láttatik egy négy részre osztott paizs, ebbe liliumok, melyek azt mutatják, hogy az Andegavensis házból való valamelyik király Carolus vagy Lajos idejében készítettet.

5. Veres és kék selyemből való rongyos, aranynyal varrt, s gyönggyel rakott palást vagy misemondó püspöki pluviale.

6. A korona sima aranyból van, régi bárdolatlan görög munka. Az alsó abroncsa két ujnyi sima pléh, melynek mindkét széle meg van rakva egymást érő kis borsónyi gyöngyökkel. Az első részén vannak három szegeletű és kerekded tornyocskák, ezeken festett képek és világos veres s kék színű kövek. Az abroncsán is nagy safirok és rubintok mint fél dió és mogyoró. Oldalfélen és hátul a karimáján arany gombostűkben nagy gyöngyök állanak felfelé; beborítja két semicirculus, mely hasonlóképen ujnyi sima arany pléh és a széleibe összeviszsa apróbb safir és rubintok foglaltatnak; ezeknek tetején sima kereszt, melynek három vége gombos és görbén áll. A két hemisphaerium alatt aranyos sárga selyem matéria vagyon, melyet Mária Terézia tétetett belé, és e miatt úgy tetszik mintha egészen beborított volna aranynyal a korona. A két fül mellett 4–4 arany lánczocska függ, hátul pedig egy, melynek végein három szegletes rubintok és safirok vannak. Ez az egész korona igen rudis, és épen nem angyalokhoz illő munka; kérdeztem a koronaőrző gróf Keglevich urtól: „quantus esse potest internus valor?” azt felelte: „non valet ultra decem mille thaleros; nec lapides sunt preciosi.” A bécsi ötvösök pedig csúfolták és fogadták, hogy ezer tallérért különbet készítenek. Én ezt minthogy gondosan vizsgáltam és kezemmel fogdostam, látom azoknak megcsalattatásokat, a kik róla propter pretium adfectionis nagyokat álmodoznak; mert ebben aranyon, gyöngyön, safiron és rubinton kívül semmi nincsen. S mégis mire vitte a superstitio a magyarokat, hogy mind boldog mind boldogtalan sorsát ez országnak ettől függeszték fel és csak Mátyás király idejében 60,000 aranyat adjanak váltságáért.

Régen és sokat disputálnak ennek eredetéről, s attól nagy dolgokat függesztenek fel. Ezt a rajta levő görög írásokból lehet megtudni, s probabiliter határozni. Ezeket pedig én hosszasan megvizsgálhattam, s betűnként leirhattam [...]. Szűz Mária képe pedig sehol sincs rajta, a mint némelyek hitték.

A koronának mostani tokja veres bársonynyal bélelt aranyos fekete bőr, rajta aranyos betűkkel ezen írás: Ferdinandus III. 1638; a ládája vasas.

Ezeknek leírása meglevén, hozzám jöttek a koronaőrző grófok és báró Orczy László ő excellentiája s kérdék: „mit ítélek a koronáról?” én mondám diákul: „Excellentissimi Domini – vereor sententiam meam promere, procul enim absum a recepta vulgari opinione”; mond báró Orczy: „Nihil interest, audiemus”; én akkor bátorkodtam így beszélgetni: „Nekem úgy tetszik, hogy ez sohasem lehetett a Sz. István király fején, ugyanis az egész clavis a hátulsó 2 képből s írásban vagy on, u. m.: Michael Ducasban és Geobitzban; ez a Michael Ducas Constantinus Ducasnak a fia, görög császár lett 1071 tájban és így Sz. István után sokkal élt, ha tehát Sz. Istvánnak küldetett volna a korona, még pedig az akkori II. Silvester római pápa által, hogy irhatták s festhették volna ide azt, a ki még a világon sem volt akkor; t. i. Michael Ducast. Azt vélem tehát, hogy ezen koronát csináltatta az a legelsőbb helyen rajta levő Michael Ducas és küldötte azt I. Geobitz vagy Geiza királynak, a kinek felesége görög császár leánya s Michael Ducas atyafia Sinadené vala s ekkor tájban lett magyar királylány, minekutánna itt a szomszéd Czinkotánál sz. Lászlóval együtt meggyőzték Salamon királyt. Ez volt elsőben despotés, azután krales Turkiás, még pedig *πιστος* = elsőben dux, azután keresztyén magyar király, mert a görög scriptorok a magyarokat hívták ekkor turkusoknak, a keresztyének közt pedig ez volt első Geiza király, nem a sz. István atyja. És ennek a Turóczi krónikájában is látjuk valami nyomát, t. i.: Parte II. Caput 52. azt írja, hogy sz. László világos nappal oly látást látott, hogy az angyal egy arany koronát hozott az égből és azt bátyjának Geizának a fejére tette: »Ecce – inquit – Angelus Domini descendit de coelo, portans coronam auream in manu sua et impressit capiti tuo, unde certus sum, quod nobis victoria donabitur et Salamon exul fugiet debellatus etc. Ez nem képzelt látás volt, hanem valóság; ekkor küldetett per Angelum i. e. legatum imperatoris, qui *Αγγελος* significat latinis legatum s talán éppen innen neveztetett angyali koronának, mert másképp magok látják excellentiátok, hogy ez nem igen angyali munka, sőt igen csekély koronának.”⁵⁰

Jókaikhoz visszatérve:

Most következett Borcsay.

A himlőhelyes ifjú sokat tartott szavalási tehetsége felől; neki nem volt elég az asztal mellett ülve felolvasni a maga részét; ő szavalni szokta azt könyv nélkül és kiállva a középre, hogy a két kezével szabadon hadonázhasson.

Egy felfordított szűrőkád volt a rostrum, onnan mennydörgött alá.

Szavaltának tárgya Csokonai Vitéz Mihálynak egyik titokban tartott verse volt e címmel: „Vallás.”

Hajmeresztő poéma.

50 *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén: Keresztesi József egykorú eredeti naplója*, SZAKÁCS József 1821–1822-ben készített másolatából s. a. r. S. HOFFER Endre, Pest, Ráth Mór, 1868, 268–272.

A 12. (X.) sz. noteszbe a lehetséges *csittvári krónika* anyagának az összeállításakor Jókai Mór bejegyezte: „Konstantinápoly. Csokonai / A vallás”.⁵¹ A regényírás megkezdésekor Jókai rövid és tudakozó levéllel fordult ahhoz a Toldy Ferenchez, akihez az *Eppur si muove* ajánlása és egy bevezető levél szól, még 1870-es datálással. E rövid levelet a címzett vagy ez év december 10-én, vagy 19-én kapta meg, valószínűleg postás közvetítése nélkül, kézből kézbe adva. „Ismerős é Nsgod előtt Csokonainak ily czimü költeménye: »a Vallás«. Igen szép költői mű, korán túlhaladt philosophia, eddig kiadhatlannak látszott.”⁵² Azon értékelés, amely szerint e Csokonai-mű „korán túlhaladt philosophia”, a regényben pontosan ezt az értékelést kapja „egy vén teológustól”. Ám a kritikai kiadásban a levélhez fűzött jegyzetből az is kiderül, hogy miért érdekes ez ügyben Toldy Ferenc személye. És egyben rálehetünk a *csittvári krónika* egész invenciójának egy igen személyes, családi motivációjára:

*Csokonainak ily czimü költeménye: „a Vallás” – a Konstancinápoly c. vers második feléről van szó. Csokonai életében a Konstancinápoly nem jelent meg nyomtatásban. Jókai édesapjának, Jókay Józsefnek Helikoni Virágok c. kéziratosszöveggyűjteményéből (jelenleg az OSzK-ban, Oct. Hung. 695. sz. alatt) ismerte, amelynek legelső lapjain a ma Konstancinápoly címmel ismert vers két részre bontva, Konstantzinápoly és a Vallás címek alatt olvasható. Ez utóbbi rész nagyobb hányada a Konstancinápolynak abból a szövegéből is hiányzik, amelyet Csokonai verseinek addigi legteljesebb, Toldy Ferenc gondozásában megjelent kiadása (Csokonai Mihály Minden Munkái. Kiadta Schedel Ferenc, Pest, 1844.) tett közzé. [...] Toldy (vagy esetleg valaki más) utóbb nyilvánvalóan felhívta az író figyelmét arra, hogy az általa önálló versnek tartott a Vallás tulajdonképpen a Konstancinápoly egyik része. A szellem meghamisítása c., 1870. dec. 28-án tartott előadásában ui. már a következőképpen nyilatkozott a (teljes szövegében idézett) versről: „Erős világot vet Csokonai egyéniségére a 'Konstancinápoly' című költemény, mely atyám írott gyűjteményében két részre szakítva fordul elő; az utóbbinak czíme 'A vallás'”.*⁵³

Igen érdekes felvilágosítással szolgál Szilágyi Ferenc a Csokonai-versek kritikai kiadásában a *Konstancinápoly* (és benne a *Vallás*) szövegtörténetéről. Kiderül, hogy a szervesen kompozíciójú költeménynek *A' Vallás* címmel meg bővített szövegét, vagyis a *toldalékot* mindössze két másolat őrizte meg: Jókay József

51 JÓKAI, *Feljegyzések I, i. m.*, 549. A noteszek szövegének sajtó alá rendezői ehhez a következő jegyzetet csatolták: „Életemből. *A szellem meghamisítása* I. k. 203–205. Csokonai Konstancinápolya. »A vallás« c. rész cenzúra nélküli, hamisítatlan szövege”. *Uo.*, 867.

52 JÓKAI MÓR *levelezése, i. m.*, 335.

53 *Uo.*, 779–780.

Helikoni virágok című gyűjteményében van meg, és erről készült 1811-ben a komáromi Kaszás Sándor másolata. „A toldalék teljes szövegét először Jókai Mór adta közre, utalva Toldy kihagyásaira és önkényes szövegváltoztatásaira”. A szövegközlés a Kisfaludy Társaság Évlapjainak 1870/1871-es kötetében jelent meg.⁵⁴

Megtámadja magát a pozitív vallást, gúnnyal és komolyan, emberszeretetből, istenismeretből. Nem a pópista vallást; valamennyit; mindenféle dogmát, religiót, legyen annak papja érsek, dervis, bonc, rabbi vagy superintendens! Megtámadja a tornyokat, templomokat, s azt meri mondani, hogy egy cifra toronynak az árából száz szenvedő embernek lehetne menházat építeni.

A *Konstancinápoly* szövegének kritikai kiadásában az olvasható, hogy „[...] a vers e részletét prózai átírásban Jókai is közölte az *Eppur si muove* I. kötetében [...]. A kiadás jegyzeteiben, Margócsy József, Margócsy Józsefné és Oberländer Erzsébet [!] munkájában ezt olvassuk: „A papi tisztségek felsorolásánál elragadja Jókait túlzó, halmozó szenvedélye. Ezekről a felekezetekről, papfélékről így nincs szó a versben – a *Helikoni virágok*-ban sem.”⁵⁵ Nem, ellenkezőleg. Jókai Mór az adott esetben éppenséggel türtőztette, erősen korlátozta magát. Amikor már hivatkozott noteszében a *csittvári krónika* anyagát tervezgette, jegyezte be ezt a szósort: „– Antitrinitáriusok, gazarenus, novatiánok, perfecti, credentes, galileok, adamiták”.⁵⁶ A szósorozat a noteszek kritikai kiadásában nem is kapott magyarózó jegyzetet.

E rettenetes költemény egy sötét, félig világított földalatti odúban elszavalva egy hosszú, fekete ruhás papforma alaktól, más nyolc fekete ruhás papforma alak előtt, a legborzalmasabb konspiráció képét mutatta fel, amit valaha föld alatt forraltak.

Az egy szál gyertya úgy lobogott az asztalon, a körülülő arcokat reszkető világításba hozva.

A szavalónak a tekintete pedig egészen fel volt magasztosulva. Elfeledteté, hogy nem szép, hogy ragyái vannak: a lélek ült rajta, csillagfény volt körülte. – Azt mondják az ilyenre az igazhívők, hogy „az ördög is szereti a magátét!”

Négy társa tapsolt neki és vivátot kiáltott; hatan hallgattak.

Egy vén teológus azt a megjegyzést tevő rá, hogy ez a költemény igen szép; de egy századdal korán született, és ránk nézve még akkor is nagyon korán.

A többiek hallgattak.

54 CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 3: 1794–1796*, s. a. r., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1992 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 365.

55 *Uo.*, 385.

56 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 551.

Jenőy fölteve a kérdést, hogy beírassék-e e költemény a krónikába?

Titkosan szavaztak. Az volt a módja, hogy bezárt öklét mindenki egy lefordított kalpag alá bedugta, s egy fehér vagy fekete cédulát hagyott alatta.

Jenőy felemelte a kalpagot. Csak hat szavazattal öt ellen lett eldöntve, hogy Csokonai ismeretlen verse befogadtassék a krónikába.

Következett a második kérdés: „szabad legyen-e e költeményről másolatot venni?”

Jenőy feltette magában, hogy „nem”-re fog szavazni. Ha e költemény kimegy innen, veszélyt fog hozni az egész társulatra. Maradjon ez a késő kornak.

Aztán mikor másodszor fölemelte a kalapot, hét fehér és csak négy fekete cédula volt alatta. Egyik a feketék közül a sajátja.

Tehát „kettőnek” az először „nem”-et szavazók közül kellett másodszor „igen”-re szavazni.

Jenőy sűgva monda a mellette ülő sántának:

– Nem tetszik nekem az, hogy először *hat*, aztán *hét*. Vigyáznunk kell egymásra...

A költeményt aztán mindannyian leírták, Borcsay diktandója után.

Azzal mindenki kiverte a pennáját, becsavarta a kalamárisa födelét, s elrejté azt a tóga zsebébe hátul. Az írásnak e napra vége van.

De még valami van hátra.

Csuka Feri felleghajtójának hármass gallerja közül előkerült egy sajtáságos instrumentum. Olyan mint a klarinét, de rokon a trombitával: fa a fuvolája, a tölcse réz; a fúvója hosszú és vékony, mint a tollszár.

Ez a „tárogató”.

1857. november 27-én a Nemzeti Múzeumban Jókai Mór maga is megcsodált egy tárogatót és meghallgatta Suck András tárogató-hangversenyét. A tárogató „Egyesíti magában a harsona (trombita) recsegő sivitását, a klarinét lágy sirásával, néhol hasonlít a phisharmonica énekszerű hangjaihoz, mély hangjaiban az oboával azonos.”⁵⁷

Tiltott, üldözött hangszer. Kiáltó emlék azokból az időkből, amikor még rebellis kurucok hordták zászlóikat egész Német-Újvárig, s harsogtatták a szabadságdalokat.

Össze kellett törni minden tárogatót. Nehogy még valaki belefújjon ez ördögös hangszerbe, s arra ismét előrepüljenek annak üregéből mindazok az alvó démonok, amik egykor a repkedő zászlókon szerettek lovagolni, nyerítő paripák, csattogó szablyák hangjával véres menyegzőben párosodni. Rég kiveszett már az ivadékuk is e harcbüvölő hangoknak. Megégték a tárogató forgácsaiban.

57 *Kakas Márton levelei [1859. nov. 27.] = JÓKAI, Cikkek és beszédek, i. m., 310.*

Utolsó riadójuk az volt, mikor a kemencében pattogott a fájuk. A nótákat is elfelelte mindenki.

Utoljára fújták e nótákat a budai országgyűlésen a felgyűlt nemesi bandériumok előtt, mikor a koronát Bécsből hazahozták; akkor hallatta még egyszer a tárogató a „Héj Rákóczi, Bercsényi!” indulót – s aztán azt a másikat: „Őszi harmat után.”⁵⁸ Volt is nagy riadal Budán. Mintha a félvilágot akarta volna vállára venni a magyar! – Hanem már tizennyolc év múlva a nemesi felkelő bandériumokat ezzel a marssal vitték a táborba: „Hol lakik kend, komámasszony? Keresztúrban!” De úgy is vették hasznát.

Jókai Mór már egyszer kedvesen elröhincselte azon, hogy Thaly Kálmán szerint a *Sárga csizmás Miska*... inszurgens dal volt 1809-ben. Itt is a regényíró humoráról van szó, mert miként képzelhetők el hadba induló csapatok e szexuális férfidicsekvéssel az ajkukon:

Hegyallyai ének.

Hol lakik kend hugom asszony?
Keresztúrba.
Ki lyánya kend Hugom asszony
Keresztúrba?
A Birójé vagyok én,
Sárga csizmát hordok én,
Keresztúrba.

Hol lakik kend húgom asszony?
Keresztúrba.
Ki lyánya kend hugom asszony
Keresztúrba?
Talán nem esmér kend,
Hiszen velem hált kend
Keresztúrba.⁵⁹

58 E szövegrész szintén Keresztesi József naplóján alapul. A tárogatóval-töröksípval kapcsolatos történeti és kultikus adatokat bővebben lásd: SUDÁR Balázs, CSÖRSZ Rumen István, *„Trombita, rézdob, tárogató”: A török hadizene és Magyarország*, Enying, Tinódi Lantos Sebestyén Református Zeneiskola, 1996, 82–111.

59 KÖNIG, *i. m.*, 71–72. A szövegcsaládról bővebben: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 25. sz.

Mert a másik nóta nagy hamar az lett, hogy „Retirálj, retirálj! Komáromig meg se állj.”

Erről az énekről Gulyás József megjegyezte: „Az insurrectio gúnydala ez volt”, majd rögzítette, hogy megvan a *Névtelen várban* is.⁶⁰

A csittvári krónika ez eltemetett dalok hangjegyeit is őrzi.

Csak tárogató kell hozzá, mely azokat kiadja; meg ember, aki a tárogatót tudja fújni. Mert mesterséges eszköz az. Nehéz kitalálni a fúvásmódját; aki nem ért hozzá, egy sikoltó hangnál egyebet nem tud belőle kihozni, aki pedig tudja nyitját, annak annyiféle hangot ad, ahányat kíván tőle; sír, buzdít, harsog, kesereg, feljajdul, a levegőt hasítja, s megint panaszra fordul, egész a szellősuttogásig.

Maga a szóbeli értelme a Rákóczi nótáinak nem valami különös.

Annak a nótának a szövege, amit az őrtüzek mellett panaszolt el a tárogató, így szól:

Hejh, a sasnak körme között,
Körme között,
Hervad mint a lép,
Szegény magyar nép.
Lám a német mily kövér,
Bőribe se fér.
Mégis mindig többet kér.
Szegény magyar vér!

Biz ez együgyű versecske; hanem mikor az a tárogató magyarázni kezdi a fiatal diák kezében, mennyi emlékezet van abban! Aki hallja, azt képzeli, hogy élt már akkor, mikor ennek a versnek a történetét játszották, maga is részt vett benne, aztán meghalt, megint újra született, a két élet között elfeledte az elébb történeteket; hanem ezeknek a láthatlan lényeknek az érintésére, ezekre a hangokra megint megzendült a lelkében a megelőző élet minden emléke.

Még kevesebb jelentőségű a harci riadója:

Hejh! Rákóczi, Bercsényi!
Vitéz magyarok vezéri:
Hová lettél Bezerédy?
Nemzetünknek fényes csillagai!
Ocskay?⁶¹

60 GULYÁS József, *Jókai és a népdalok*, Népélet (az „Ethnographia” harmadik folyama), 1925 (III. [XXXVI.] évfolyam), 2. szám, 138.

61 A *Rákóczi-nóta* változatainak eddigi legteljesebb kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 10. sz.

De ennek a nótája már a kétségbeesés rivallása. Az utolsó erőfeszítés halott-
ébredtő felhívása. Tűz van a hideg fában!

Lám, azok a fiatal diákok, hogy hevülnek, hogy ég az arcuk a kűrtriadóra.

Pedig hát mit nekik Rákóczi? Bercsényi? Bezerédy?

Ki volt az az Ocskay?

Tanítja azt valaki? Tudja azt valaki?

A harmadik nótának a verse pedig éppen igénytelen. Pedig az volt legjobban
eltiltva, megüldözve; sok ember megheverte miatta a börtönök reves szalmáját!

Pedig hát mi van azon, hogy

Őszi harmat után
Fújdogál a téli szél,
Fújdogál a téli szél.
Zöld erdő árnyékát,
Piros csizmám nyomát
Hóval födi el a tél,
Hóval födi el a tél.⁶²

Hanem ez volt az a dal, amellyel a kiűzött fejedelem utolsó csapatjai búcsút vet-
tek a hazai hegyektől.

Az ő piros csizmáik nyomát födte el hóval a tél! S olyan jól elfödte, hogy soha
nem is tértek e nyomok többé vissza.

És még most sem tudja senki, aki e búsongó búcsúdalt hallja, hogy mi van
abban, amitől a könny a szemeket eltölti, s a keblet elnyomja valami nehézség.

Egyik lehajtá fejét az asztalra, úgy sírt rajta, a másik félrefordult; az orienta-
lista hátraszegte fejét, mintha távolba nézne; magának a tároгатót fúvónak is két
kövér csepp víz gördült végig duzzadó orcáján.

A sötét tógás alakok csendesen zengték a tároгатó után:

Zöld erdő árnyékát,
Piros csizmám nyomát
Hóval födi el a tél,
Hóval födi el a tél.

... Perduellio volt e dalt énekelni!

Ez utóbbi ének XVIII. századi lejegyzéseiből még Stoll Béla kritikai kiadása után
is került elő eddig nem ismert szövegvariáns. Katona Imre adott közre egyet

62 A szövegcsalád kritikai kiadása: *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp.,
Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3), 276. sz.

például az 1751 és 1829 között lejegyzett *Török Sámuel és Mihály énekeskönyvé-*ből. A kéziratos énekeskönyv unitárius környezetben keletkezett.⁶³

Egyszerre a pincegádorból, mint a behemót kiáltása, hangzik Nagy uram jelszava: „Ad cantum!” (Fel dalra!)

A diákok egyszerre fellökik az asztalon lobogó gyertyát, s a következő percben a sötétben felzendül a leglármásabb bordal:

Hejh, hajh! Igyunk rája!
Úgyis elnyel a sír szája,
Ott lesz fáradt testünk
Csendes hazája.
– Ez a bortól undorodik; –
– Ez, mint szapu, sajtár iszik: –
Ez nem iszik; – ez nem józan; –
Itt is, ott is, nagy hiba van.
Ejh hajh! igyunk rája!

Pázmándi Horváth Endre bordala 1832-ben jelent meg *Kisebb Költemények* című verseskötetében. Az ének idővel folklorizálódott. Népköltészeti alkotás-ként adta ki Sebestyén Gyula 1906-ban. A Borszörcsökről (Veszprém vm.) való teljes szöveg a következő:

Ez a jó bor innya való,
Nem czipellő kennyi való.
Ej haj, igyunk rája,
Ugy is elnyel a sír szája,
Ott lesz fáradt testünk
Csöndes hazája.

Ez a bortul undorodik,
Az mint szapusajtár iszik;
Ez nem okos, az nem józan,
Itt is, ott is nagy hiba van.
Ej haj, igyunk rája stb.

63 KATONA Imre, *Őszi harmat után...: Újonnan előkerült legteljesebb változat Török Sámuel és Mihály kéziratos énekeskönyvéből* = K. I., *Szépen szóló madárka: Népdalaink szöveges üzenete*, Bp., Masszi, 2002, 18–26.

Tartson isten téged, minket,
Tartsa meg szép vendéginket,
Tartsa meg az országunkat,
Benne lévő magyarokat.
Ej haj, igyunk rája,
Ugy is elnyel a sir szája,
Ott lesz fáradt testünk
Csendes hazája.⁶⁴

A debreceni diákok jelenete így zárul:

Mire a világosság kívülről megjelent a pincében, a csittvári krónikának híre sem volt sehol; kalamáris, íróeszköz eltűnt az asztról, helyette ott állt a tízcécs érros az asztalon, s minden diák kezében magasra volt emelve a bádogpohár.

A *Csittvári krónika* regénybeli megmutatása világosan tagolódik három részre. Az első egység a krónika anyagának leírása, amiként ez 1665-től a regény fik-tív idejéig (hozzávetőlegesen 1820-ig) összeállt. A második egységben azokról a művekről van szó, amelyeket 1820-ban illesztettek (és nem illesztettek) a mindig növekvő anyaghoz. Végül a harmadik egység a szabadkőműves vakolásra em-lékeztető szellemi multság, az éneklés a tárogató hangjára: a *csittvári krónika* továbbírói ekkor „posztkuruc” énekeket énekelnek. Miért rendelődik ez a mégis csak különálló három egység egymás mellé? Másként kérdezve: megalapozha-tó-e az 1790-es országgyűlési paszkvillus-irodalom és a „posztkuruc” énekek juxtapozíciója a *csittvári krónikán* kívül és időben korábban? Erre a kérdésre már negyven évvel ezelőtt született egy válaszkísérlet, Róbert Zsófia tollából. Ő *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához* című tanulmányában, miu-tán jellemezte az 1790-es paszkvillusok főbb témaköreit, külön fejezetet szentelt a kuruc költészettel való kapcsolatnak. Állítása a következő: „Az 1790-es nemesi pasquillusok és a népi kuruc hagyományok összetalálkozásával szűnik meg a költészet szatmári béke utáni kettészakadása.”⁶⁵ Mi tanúsítja ezt az összetalál-kozást a kitűnő tanulmány szerint? 1) A kuruc (és tegyük hozzá: posztkuruc) költészet folyamatos továbbélése az énekeskönyvekben, olykor nyomtatásban is (1790-ben megjelent a *Porció ének az Öt szép multságos világi énekek között*), „A *Rákóczi nótát* Csokonai tanítja csurgói diákjainak, Kazinczy másolja ma-

64 SEBESTYÉN Gyula, *Dunántúli gyűjtés*, Bp., 1906 (Magyar Népköltési Gyűjtemény: Uj folyam), 331.

65 RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához = Irodalom és felvilágo-sodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 808, valamint 807–814.

gának. Az ekkor írt kéziratok gyűjtemények kuruc dalokat is tartalmaznak.”
2) A diétával adatolhatóan kapcsolatba hozható költemények (*Jer magyar sírj velem... , Hol vagy te most nyalka kuruc...⁶⁶*). 3) A legfontosabb érv és hivatkozás Keresztesi János naplója, pontosabban a napló 1868-ban megjelent kiadása. És ez a közös pont az 1790-es paszkvillus-irodalom és a (poszt)kuruc énekhagyomány összetalálkozására Jókai Mórnál is, a *csittvári krónika* esetében.

Összefoglalva: a *Csittvári krónika* nem létezik. De nemlétezésének vannak előképei, elsősorban Szirmay Antal híradása a Barkóczy család levéltárában őrzött krónikáról, amely csupa hazugságokat tartalmazott; másodsorban Jókai Mór apjának *Helikoni virágok* című gyűjteménye. A nem létező *Csittvári krónika* anyaga azonban – erre tettem kísérletet – összeállítható, mégpedig létező, adatolható szövegekből. Ez a nem létező krónika vegyes anyagot tartalmazott, éneket és prózát, politikai röpiratot és leveleket: vagyis *miscellanea*. Vajon miért? Azért, mert ez az imagináriusan létező krónika nem pusztán és kizárólag a magyar költészet antológiája, hanem a történelem vezérelte *krónika*. S mivel a nem létező krónika tárgya nem a költészet története, hanem a mi történelmünk, az anyagának a jellemzését Jókai Mór időrendben adta elő. A *Csittvári krónika* kötetet vagy gyűjteményt komponáló alapelve a kronológia. A rendkívül és zavarba ejtően vegyes anyagnak egyetlen közös elemét látom, és ez a fiktív krónika viszonya a hatalomhoz a XVII. század elejétől a XIX. század első harmadáig. Valamennyi szöveg *klandesztinus*. Klandesztinus szövegek mindig is léteztek, csak a polc háta mögé rejtve, vagy szűk körben énekelve. A *Varju-nemzetség* című igen különös „történelmi tárgyú” regényében, amely szintén krónikaszerűen adja elő anyagát, Kós Károly használt egy érdekes szintagmát: „dugott nóta”. Vagyis a klandesztinus szöveganyagok nem titkosak, csak rejtettek.

A *Csittvári krónika* tehát létezik. Anyaga ma is egyre gyűl, s nekünk el kell rejtenünk a perzekútorok tekintete elől.

66 E szövegcsalád történetéről lásd SZIGETI Csaba, *A nyalka kurucz Szombathelyen: Képzettörténelmi tanulmány*, Vasi Szemle, 68(2014)/1, 584–602. Kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 7. sz.